

Karolina MAKOWSKA*
Małgorzata FRĄCKIEWICZ**

MOTYWY BIBLIJNO-RELIGIJNE W PIEŚNIACH POGRZEBOWYCH Z ZESZYTÓW ŚPIEWACZYCH¹ MIESZKAŃCÓW PARAFII SOKOŁY W POWIECIE WYSOKOMAZOWIECKIM (CZĘŚĆ 1)

W niniejszym opracowaniu podjęto się opisu pieśni pogrzebowych z zeszytów śpiewaczych mieszkańców gminy Sokoly – jako reprezentacji społeczności tradycyjnej, oraz ich analizy językowej, która dotyczy: semantyki, nawiązań

* **Karolina Makowska** – Uniwersytet w Białymstoku.

** **Małgorzata Krystyna Frąckiewicz** – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Zakładzie Współczesnego Języka Polskiego Uniwersytetu w Białymstoku.

¹ Zeszyty śpiewacze (12 zeszytów) stanowią materiał badawczy, który wykorzystano w niniejszym opracowaniu. To w nich zapisano pieśni pogrzebowe śpiewane przez mieszkańców parafii Sokoly (ze wsi: Jamiołki Piotrowięta, Bruszewo i Truskolasy Olszyna) w powiecie wysokomazowieckim. W każdej wsi znajduje się po kilka takich rękopiśmiennych zeszytów. Kobiety śpiewające pieśni podczas wystawienia zwłok nie znają ich na pamięć i posługują się zapisanymi tekstami, które wcześniej były zapamiętywane przez niepiśmienny lud. Każdego wieczoru śpiewaczka, która cieszy się uznaniem i autorytetem społeczności, a czasami także księdza, ustala repertuar. Często kolatorka odznacza się wysokimi walorami głosowymi oraz wyróżnia się w uprawianiu praktyk religijnych w większym stopniu niż inni.

W większości zeszytów śpiewaczych, które stanowią materiał źródłowy, znajdują się jedynie pieśni pogrzebowe, śpiewane przy zmarłym podczas trzydniowego (tradycyjnie) wystawienia zwłok; w niektórych z nich wśród pieśni pogrzebowych znaleźć możemy także pieśni maryjne, śpiewane podczas majowego, nabożeństwa różańcowego czy też peregrynacji obrazów/figur maryjnych. Pieśni zawarte w zeszytach powtarzają się, jednak mają inny układ (niektóre występują tylko w jednym lub dwóch zbiorach, inne – we wszystkich, jak np. *Barbaro, święta perło Jezusowa*).

intertekstualnych (motywów, symboli, postaci oraz cytatów, aluzji, parafraz), występujących środków stylistycznych. Badania nad językiem pieśni pogrzebowych prowadzą do różnych wniosków. Nieodłącznym elementem pieśni pogrzebowych o proveniencji katolickiej jest symbolika biblijna i słownictwo religijne, odnoszące się do postaci świętych czy biblijnych, ale także pojęć kojarzonych ze sferą sacrum, takich jak: dusza, niebo, grzesznik, baranek itp.

Słowa kluczowe: *pieśń pogrzebowa, tradycja pogrzebowa, gmina Sokoły na Podlasiu, przekaz kulturowy, obraz śmierci.*

Wstęp

Pieśń jest tradycyjnym sposobem przekazywania myśli i zapamiętywania treści w kulturze ludowej, który buduje tożsamość danej społeczności (np. poprzez odniesienia do dekalogu czy przykazań kościelnych). Osoba zwyczajowo wykonująca pieśni przy trumnie zmarłego, poproszona o zaśpiewanie choć jednej z nich, nie uczyni tego, gdyż wierzy, że może to spowodzić do wsi śmierć. W związku z tym jedyną okazją do zapoznania się z melodią czy wysłuchania śpiewu jest uczestniczenie w czuwaniu przy zwłokach.

Pieśń zawsze towarzyszyła ludowi: *utwory słowno-muzyczne wykonywane (współcześnie i w przeszłości) w związku z obrzędem pogrzebowym lub jego symbolicznym substytutem i w czasie jego trwania, od chwili przygotowania ciała do pogrzebu (obmycie, ubranie zwłok) do momentu zakończenia obrzędu pogrzebowego, to jest do chwili rozejścia się jego uczestników (...)*².

Pieśni zapisane są w sposób czytelny (przepisywały je osoby o wyraźnym charakterze pisma), jednak widać niewprawność ręki pisarza. Jeden zeszyt zawiera pieśni przepisane na maszynie – w nim też ułożone są one w kolejności alfabetycznej. Większość zeszytów zawiera spis treści, w formie bądź to stron przyporządkowanych tytułom, bądź jedynie spisanych w kolejności ich tytułów.

Razem wyróżnić możemy 78 tytułów pieśni. W każdym zeszycie znajduje się ich około 30-35. W wielu śpiewnikach pojawiają się luźne kartki, a na nich – inne wersje pieśni lub pieśni, których nie ma w danym zbiorze. Co ciekawe, w kilku zeszytach została utrwalona pieśń, którą ułożono z okazji pogrzebu Papieża Jana Pawła II i która ma charakter modlitewny: śpiewający zanoszą swe prośby do zmarłego Ojca Świętego.

Właścicielki zeszytów śpiewaczych, które zostały użyte w pracy, to panie: Janina Dąbrowska, Irena Idźkowska, Czesława Jamiołkowska, Danuta Kruszewska, Wiesława Kruszewska, Halina Maciuszko, Teresa Milewska i Janina Tomaszewska.

² J. Kolbuszewski, *Pieśń pogrzebowa. Prolegomena*, „Polska Sztuka Ludowa” 1986, nr 1-2, s. 50.

Pieśń połączona jest z rytuałem, stanowi intertekstualny materiał, osadzony w kulturze. Jednocześnie należy postrzegać ją jako źródło badań o głębokich treściach dotyczących wiary, świadomości religijnej, utrwalonej w tradycji motywowanej przez ludzkie doświadczenie śmierci. Przez śpiew sąsiedzi i bliscy żegnają zmarłego i wyrażają swój ból i żal po jego stracie. Jest to społecznie przyjęta forma zachowania wspólnoty wobec śmierci, która pozwala na pogodzenie się z nią³. Ponadto wykonywanie pieśni wiąże się z aspektem wspólnotowym – zmarły nie ma już możliwości, aby prosić Boga o łaski, ale taką zdolność w jego imieniu ma społeczność wiejska, która próbuje zjednać nieboszczykowi Stwórcę i świętych. Śmierć jednoczy wspólnotę i podtrzymuje tradycję, na co wyraźnie wskazują postawy i działania ludności ze środowisk wiejskich, która pozostaje wierna przekazywanej tradycji.

Pieśni pogrzebowe śpiewa się podczas trzydniowego wystawienia zwłok, które np. na Podlasiu nazywa się *Pustymi Nocami* i wiąże się z wiarą w obecność duszy człowieka przy jego ciele do czasu pogrzebu. Według wierzeń obserwuje ona uważnie wszystko to, co się dokonuje. Obecnie *Puste Noce* zredukowane są do *Pustych Wieczorów*. Nazwa *Puste Noce/Puste Wieczory* wiąże się z pustką po odejściu bliskiej osoby. Przymiotnik *pusty* może również oznaczać w tym przypadku: cichy, pozostawiony samemu sobie. Staropolskie *pusty* znaczyło też: *pozbawiony pomocy, przez wszystkich opuszczony i zapomniany*⁴. Takiemu zapomnieniu o duszy i jej osamotnieniu zapobiega się przez odprawianie domowych obrzędów, podczas których śpiew przerywany jest modlitwą *Wieczny odpoczynek...* oraz różańcem (część bolesna i jedna tajemnica chwalebna – *Zmartwychwstanie Pana Jezusa*). Są to elementy składające się na obrządek żałobny prowadzony przez osobę świecką; inne składowe tego nabożeństwa to: czytania biblijne, czytania tekstów modlitewnych, śpiewanie psalmów i odmawianie modlitw zwyczajowych. Ważny jest tu także wystrój wnętrza, w którym stoi trumna zmarłego: stoły pokryte białym obrusem symbolizujące, że będzie się odbywała *Pusta Noc*, krucyfiks oraz zapalone świece.

1. Pieśń jako gatunek wypowiedzi i przekaz kultury

Pieśń jest jednym z najstarszych i najbardziej rozpowszechnionych gatunków lirycznych, stanowiących pierwotną formę poezji rozwijającej się jeszcze w okresie

³ Por. J. Szymańska, *Podlasie cz.1. Teksty pieśni obrzędowych. Podlasie region*, tu: *Pieśni pogrzebowe (1162-1215)*, Warszawa 2012, s. 631.

⁴ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, tom VII, zeszyt 5 (45), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, tu: *pusty*, s. 399.

przedsiębiorczym (pieśni obrzędowe i pieśni ludowe)⁵. Jak czytamy w *Słowniku terminów literackich* pod redakcją Janusza Sławińskiego: *pieśni ludowe nie stanowiły pierwotnie samoistnych dzieł sztuki, towarzyszyły różnym przejawom codziennego i odświętnego życia na wsi*⁶. Ustne przekazy oraz związki z muzyką wpłynęły na poetykę utworów. Pojawiają się w nich ujęcia ułatwiające pamięciowe opanowanie tekstu: powtórzenia, podległość dobrze znanym wzorcom, a także słownictwo czy język. Część pieśni ludowych stanowią pieśni obrzędowe wykonywane tylko w czasie trwania danego obrzędu, do nich zaliczamy m.in. pieśni pogrzebowe.

Proweniencji pieśni pogrzebowej należy szukać w *Starym Testamencie*. Jak pisze Juliusz St. Synowiec: *Już w początkach swoich dziejów Izraelici posiadali utwory poetyckie o cechach lirycznych, które najprawdopodobniej pojawiły się wśród nich wcześniej niż dzieła literackie pisane prozą*⁷.

W *Starym Testamencie* występuje wiele odmian gatunkowych pieśni, które od zawsze są nieodłącznie kojarzone z muzyką, właściwie możliwość śpiewania należy do głównych funkcji tych utworów. Największą grupę wśród nich stanowią *Psalmy*. Ich nazwa pochodzi od greckiego rzeczownika *psalmos*, wywodzącego się z czasownika *psallein* – *szarpać struny, grać* i oznaczającego pieśń wykonywaną przy akompaniamencie instrumentu strunowego⁸. Najbardziej znaną pieśnią ze *Starego Testamentu* jest, jak sama nazwa wskazuje, *Pieśń nad Pieśniami*, czyli „najwspanialsza, najdoskonalsza ze wszystkich innych”.

Starotestamentowe pieśni to także hymny, lamentacje, pieśni dziękczynne, satyryczne, wojenne, weselne⁹ oraz pieśni pogrzebowe, żałobne, zwane elegiami. Są to: *poważne utwory, które wyrażają ból z powodu śmierci jakiegś bliskiej lub cenniejszej osoby, albo z powodu upadku jakiegoś plemienia, miasta względnie narodu*¹⁰. Należą do nich: *Elegia Dawida na śmierć Saula i jego synów*, *Elegia Dawida na śmierć Abnera*, *Lamentacje*, *Czwarta pieśń o Słudze Jahwe* i in. Autorem dwóch pierwszych tekstów z wyżej wymienionych jest Dawid, któremu przypisuje się również autorstwo *Psalmy*. W *Nowym Testamencie* również możemy odnaleźć pieśni, jedną z najbardziej znanych jest maryjna pt. *Magnificat* (Łk 1, 46-55).

⁵ Zob. M. Bernacki, M. Pawlus, *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała 1999, tu: *pieśń*, s. 126.

⁶ M. Głowiński i in., *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wydanie 3 poszerzone i poprawione, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, tu: *pieśń ludowa*, s. 384.

⁷ J. St. Synowiec, *Pieśni*, w: *Gatunki literackie w Starym Testamencie*, Kraków 2003, s. 29.

⁸ Tamże, s. 51.

⁹ Zob. M. Bernacki, M. Pawlus, *Słownik gatunków...*, dz. cyt., tu: *pieśń*, s. 126.

¹⁰ J. St. Synowiec, *Pieśni*, w: *Gatunki literackie w Starym...*, dz. cyt., s. 104.

Pieśń jest uniwersalnym, nieodłącznym elementem kultury ludowej. Towarzyszy ważnym wydarzeniom w życiu rodzinnym i społecznym, nierzadko w swej treści przekazując związane z nimi zwyczaje oraz obraz świata, o którym traktuje. Umożliwia też zacieśnianie więzi społecznych, łączy daną wspólnotę poprzez wspólne wykonywanie utworów.

Już same tytuły analizowanych pieśni pogrzebowych wskazują na ich zakres tematyczny i postawy człowieka wobec śmierci. Zwracają uwagę zawarte w nich nazwy własne, określenia i powtarzające się nazwy pospolite, które w kontekście badanych pieśni mają znaczenie symboliczne, nawiązujące do znanych obrazów w celu przekazania pewnych idei, podtrzymania i umocnienia wiary, ale też napomnienia.

Tabela 1. Lista rankingowa pieśni¹¹ występujących w materiale źródłowym

L.p.	Tytuł pieśni ¹⁴	Liczba wystąpień
1.	Ach Nieskończony Litościwy Boże	12
2.	Barbaro święta perło Jezusowa	12
3.	Będę Cię wielbił mój Panie	12
4.	Duszo kochana grzechem zmazana	12
5.	Ja wasz sercem jestem całym	12
6.	Jedna garstka ziemi	12

¹¹ Jak obrazuje poniższa tabela, niektóre pieśni pogrzebowe występują we wszystkich zeszytach stanowiących materiał źródłowy (11 pieśni) lub prawie we wszystkich, czyli w 8-11 śpiewnikach (13 pieśni). Oznaczać to może dużą popularność tych utworów, ale także ich wysoką wartość semantyczną. Skoro zostały utrwalone w wielu śpiewnikach, to znaczy, że były przekazywane ze wsi do wsi i uznane za warte zapamiętania, a potem zapisania. Dwanaście pieśni występuje w 4-7 zeszytach śpiewaczych, co dowodzi, że są one mniej rozpowszechnione wśród społeczności wybranych wsi. Najliczniejszą grupę (42 utwory, co stanowi ponad 50% badanych tekstów) stanowią pieśni pojawiające się tylko w 1-3 z analizowanych zeszytów, z czego można wnioskować, że nie są one rozpowszechnione, a tym samym nie są śpiewane podczas czuwania przy zwłokach. Powodem może być np. niski poziom znajomości przez ludność patronów, do których odnoszą się pieśni (*Witaj Janie z Bolesława, Witaj Różo bez ostrości*) albo też fakt, że współcześnie dzieci umierają bardzo rzadko (*Dziecię prędko zakończyło; Jeszcze jestem małe dziecię*), rzadko też się zdarza, aby małżeństwo opuściło ten świat jednocześnie (*Dla małżonków*). Niska funkcjonalność tych pieśni powoduje, że nie są one zapisywane we wszystkich zeszytach. Jednak dzięki temu, że istnieją w jednym lub dwóch z nich, mogą być w razie potrzeby użyte lub przepisane.

¹² Zapis tytułów oryginalny.

L.p.	Tytuł pieśni	Liczba wystąpień
7.	Jezu zraniony na me duszne rany	12
8.	Nie tu ojczyzna ani tu nikomu	12
9.	O jakżesz nam śmierć dowodzi	12
10.	Trójca Bóg Ojciec	12
11.	Żegnam cię mój świecie wesoly	12
12.	Już idę do grobu ciemnego	11
13.	Na cmentarzu mieszkać będę	11
14.	Szczęśliwy, kto sobie patrona	11
15.	Cokolwiek w świecie jest	10
16.	Pamiętaj człowiecze na Jezusa	10
17.	Ogromny głosie/Ogromny to głos	9
18.	Przez czyścowe upalenia	9
19.	Jak każdy, który się rodzi	8
20.	Pogrzebcie to ciało w grobie	8
21.	Spuść z ran twych krople	8
22.	Więzień w czyścú zatrzymany	8
23.	Wyszła, wyszła dusza z ciała	8
24.	Zmarły człowiecze z Tobą się żegnamy	8
25.	Czemuś ty rychło Panie	7
26.	Aniele stróžu mój miły	6
27.	Będąc przestraszonym	6
28.	Miałem ci ja w sercu Jezusa Miłego	6
29.	O jak fałszywe wszystko na tym	6
30.	Jezu w Ogrójcu mdlejący	5
31.	Niech się ze mną, co chce...	5
32.	Zapada zmrok	5
33.	Chen za chmurami tam	4
34.	Dobranoc sąsiedzie/ sąsiadko	4
35.	Szczęśliwy, kogo Opatrzność Boska	4
36.	W dzień ów sądu ostateczny	4
37.	Dla Jezus pragnę umrzeć	3
38.	Idź precz nieszczęsny grzeszniku	3
39.	Jezu w dobroci	3
40.	Już leży śmiercią uspiomy/a	3
41.	Nie masz na świecie	3

L.p.	Tytuł pieśni	Liczba wystąpień
42.	O Najświętszej Twarzy mego Pana	3
43.	Pałac	3
44.	Pozdrawiam Cię Panno	3
45.	Szczęśliwa ziemi	3
46.	W ciemnościach niedowiarstwa	3
47.	Chrystus Pan	2
48.	Dla małżonków	2
49.	Droga krzyżowa	3
50.	Jezus Maryja Józef	2
51.	Jezu Miłosierny	2
52.	Krzyż	2
53.	Lament serdeczny w mym sercu zawsze	2
54.	Mój Odkupiciel	2
55.	Na Twoje słowo Panie	2
56.	Ostatni dzwon	2
57.	O świętym Łazarzu	2
58.	Pieśń dla młodzieńca	2
59.	Pieśń poświęcona Ojcu Świętemu	2
60.	Pij ten kielich	2
61.	Spijże już po twoim boju	2
62.	Cóż mi po wszystkim gdym stracił Jezusa	1
63.	Dziecię prędko zakończyło	1
64.	Dziś gdy się z wami rozstawam	1
65.	Gdy ja sobie rozważuję mój Jezu	1
66.	Gdzie duszy ojczyzna	1
67.	Jeszcze jestem małe dziecko	1
68.	Jezu zginiony już potępiony	1
69.	Księżę niebieski	1
70.	Maryja Magdalena	1
71.	Obacz tu każdy człowiecze	1
72.	O rodzice ukochani	1
73.	Oto masz mnie u nóg Twoich	1
74.	O zgodzie się z wolą Bożą	1
75.	Witaj Janie z Bolesława	1
76.	Witaj Różo bez ostrości	1

L.p.	Tytuł pieśni	Liczba wystąpień
77.	Zaczynam lament więźniów jęczących	1
78.	Zegar bije pamiętaj na drogę wieczną	1

Źródło: badania własne.

Ze względu na to, że pieśni były początkowo zapamiętywane przez niepiśmienny lud, a dopiero z biegiem czasu zostały spisane, tytuły tych samych pieśni mają różną formę w zeszytach śpiewaczych różnych właścicieli. Czasami jest to forma bardzo zbliżona, co zdarza się najczęściej (np. *Ogromny głosie/Ogromny to głos*), bywa jednak, że tytuły sugerują inną pieśń, a w rezultacie jest to ten sam utwór (np. *Jak każdy, który się rodzi/Miłosierdzia Jezu mój* lub *Ach Nieskończony Litościwy Boże/O Boskiej Opatrzności*). To samo dotyczy tekstów pieśni, które różnią się od siebie w zależności od śpiewnika, czasami nawet całymi zwrotkami, ponieważ uczestnicy czuwania zapamiętywali melodię i słowa, ale często robili to niedokładnie¹³. Jeżeli zmienione zostają jedynie wyrazy, można to wyjaśniać tym, że osoba przepisująca się pomyliła. Jeśli natomiast teksty różnią się całymi zwrotkami, można mniemać, że pieśni podawane z ust do ust, ze wsi do wsi ulegały przemianom, których dokonywały śpiewaczki, a potem były dalej przekazywane w innej, zmienionej formie. Można też przypuszczać, że pieśni pochodzą z dwóch różnych miejsc¹⁴. Wśród pieśni występujących w zeszytach śpiewaczych mieszkańców gminy Sokoły możemy odnaleźć także te o zasięgu ogólnopolskim, należące do nich np. *W dzień ów sądu ostateczny; Jezu w Ogrójcu mdlejący; Na cmentarzu mieszkać będę; Zaczynam lament więźniów jęczących; Czemuś Ty rychło Panie; Cokolwiek w świecie jest; Jak każdy, który się rodzi; Jezus Maryja Józef; Już idę do grobu* i in.

Ważną cechą pieśni pogrzebowych jest ich uniwersalny charakter, czyli brak szczegółów dotyczących miejsca i czasu powstania, dzięki czemu mogą być odtwarzane w różnym czasie i różnym miejscu (mogą wędrować). W pieśniach używa się czasu teraźniejszego, co sprawia, że mają one charakter aktualny „tu

¹³ Por. K. Szamryk, „*Na cmentarzu mieszkać będę*” – przestrzeń śmierci w ludowych pieśniach gminy Sokoły na Podlasiu, w: *Kultowe obrazy śmierci. Od przelomu romantycznego do dziś. Materiały studenckiej konferencji naukowej. Łódź 25-27 października 2006 roku*, red. I. Grzelak i T. Jermalonek, Łódź 2007, s. 305.

¹⁴ Gmina Sokoły leży w pasie przejściowym między Podlasiem a Mazowszem, dlatego też można mówić o ścieraniu się dwóch kultur, w wyniku czego teksty pieśni mogą różnić się pochodzeniem, a tym samym treścią.

i teraz”. Dla ludu śmierć nie jest chwilą, ale całym procesem, dlatego nie można skracać żadnego z elementów rytuału, ponieważ bez jego wykonania dusza nie może dostać się do nieba¹⁵.

2. Motywy religijno-biblijne – intertekstualny charakter pieśni pogrzebowych

Termin *intertekstualność* stworzony został w 1969 r. przez Julię Kristevę, która zauważyła, że aby dobrze zanalizować tekst, trzeba go sytuować względem innych utworów. W obręb intertekstualności wchodzi różnego typu relacje, które są zamierzone. Dorota Zdunkiewicz-Jedynak wymienia relacje genetyczne, historyczne oraz synchroniczne¹⁶. W pieśniach pogrzebowych możemy obserwować te trzy typy jednocześnie, gdyż nawiązują one zarówno do gatunku, jakim jest pieśń, wiążą się z innymi tego typu tekstami powstałymi wcześniej, a także w tym samym czasie. O intertekstowości możemy mówić w przypadku: tradycji literackiej, wpływów literackich, aluzji literackiej, zapożyczeń czy cytatów¹⁷.

Ponadto bez znajomości *Pisma Świętego* i kultury ludowej bardzo trudno zrozumieć sens i przesłanie pieśni pogrzebowych. Szczególną uwagę należy zwrócić na występujące w nich motywy odsyłające do najważniejszego dzieła kultury chrześcijańskiej, a także szeroko rozumianego folkloru. Motywy ukazują, co jest zakorzenione w świadomości danej społeczności, z jakich źródeł czerpie dana kultura oraz jak je przetwarza i dostosowuje do własnych potrzeb¹⁸.

Jak podaje *Słownik języka polskiego*¹⁹, *motyw* to „idea, wątek lub postać utrwalone w kulturze, powtarzające się w utworach literackich różnych epok”. W pieśniach pogrzebowych często powtarzającymi się motywami są nawiązania do *Biblii*, ale także szerzej – religii katolickiej czy wierzeń, przejawiające się w występowaniu specyficznych symboli, w przywoływaniu postaci świętych czy obrazów zaczerpniętych z *Nowego Testamentu* (np. droga krzyżowa). Ponadto związane są one z pogrzebem i takimi jego elementami, jak: pożegnanie, przypomnienie o nieuchronności śmierci (*memento mori*) czy przemijalności wszystkiego, co

¹⁵ K. Szamryk, „*Na cmentarzu mieszkać będę*” – przestrzeń..., dz. cyt., s. 306.

¹⁶ D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa 2008, s. 189.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Dzięki temu, możemy też poznać językowy obraz świata danej społeczności oraz sposób widzenia i interpretacji zdarzeń związanych z naturalnym biegiem ludzkiego życia.

¹⁹ <http://sjp.pwn.pl/slownik/2568522/motyw> [dostęp: 20.05.2014-22:40]

ziemskie (*ubi sunt*). Niniejsza praca szczególnie traktuje o dwóch rodzajach motywów (cytatach struktur), jakimi są symbole oraz postaci świętych i postaci biblijne. Bardzo ważne jest, aby te motywy zauważyć i prawidłowo odczytać, gdyż dzięki nim możemy zinterpretować, a przede wszystkim zrozumieć, przesłanie tekstu.

Czytając albo słuchając pieśni pogrzebowych, możemy zauważyć, że podstawowym źródłem, do którego nawiązują, jest *Biblia. Pismo Święte* dla społeczności tradycyjnie katolickich, głęboko wierzących, stanowi źródło wiedzy o Bogu, człowieku i otaczającym świecie – to zbiór wskazówek, podpowiadających, jak dojść do kresu ziemskiego pielgrzymowania. Dlatego forma pożegnania zmarłego, jaką jest pieśń, nie może nie korzystać z tego źródła chrześcijaństwa, źródła wiary, ale także źródła kultury. Pieśń pogrzebowa zadziwia prostotą, ale jednocześnie jest bogata w symbole chrześcijańskie, ukazuje również podstawy wiary katolickiej. Ponadto dzięki *Pismu Świętemu* mogły wykształcić się w literaturze takie gatunki jak: proroctwa, przypowieści, psalmy, treny oraz pieśni. Doskonale widać, że szczególnie z tych dwóch ostatnich gatunków pieśń pogrzebowa czerpie swe ukształtowanie formalne, w związku z czym nawiązuje do *Biblii* nie tylko przez motywy w niej występujące, ale także przez budowę.

2.1. Aluzja

Dorota Zdunkiewicz-Jedynak opisuje aluzję jako: (...) *świadome nawiązanie do innego tekstu literackiego, odwołujące się do wiedzy odbiorcy, który to nawiązanie powinien spostrzec i właściwie zinterpretować; przywołanie danego tekstu może nastąpić np. przez odwołanie do tytułu dzieła, postaci, sytuacji, przez nawiązania o charakterze językowym, słownictwo, frazeologię, wersyfikację*²⁰.

W tym znaczeniu aluzyjne jest już samo użycie często powtarzającego się imienia Jezus albo symboli, których znaczenie przenośne odnosi nas bardzo często do *Pisma Świętego*. Andrzej Stoff w *Tezach o aluzji literackiej* pisze, że: (...) *podstawę aluzji literackiej stanowi, poświadczono tekstowo w stopniu pozwalającym na identyfikację przedmiotu odwołania, nawiązanie do innego utworu jako całości, bądź jego składnika czy elementu zachowującego jednak indywidualny charakter utworu*²¹.

Symbol w danym kontekście nabiera charakteru aluzyjnego: szukając jego znaczenia przenośnego, niedosłownego, do którego nawiązuje się w pieśni pogrzebowej, przede wszystkim sięga się do *Pisma Świętego* jako źródła niosącego

²⁰ D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Wykłady ze...*, dz. cyt., s. 189.

²¹ A. Stoff, *Tezy o aluzji literackiej*, w: *Aluzja literacka. Teoria, interpretacje, konteksty*, red. A. Stoff i A. Skubaczewska-Pniewska, Toruń 2007, s. 19.

wyjaśnienie. Aluzja ma m.in. na celu wskazanie tradycji oraz odniesień dla własnych zainteresowań, postaw oraz idei. Ta technika intertekstualna ma charakter erudycyjny i intelektualny. Warunkiem jej uruchomienia jest *identyfikacja przez czytelnika przedmiotu odwołania i jego znajomość wystarczająca dla spełnienia przez to odwołanie funkcji zamierzonej przez autora*²². Dlatego aluzji są poddane najczęściej utwory znane i cenione.

W jednej z pieśni czytamy (ewentualnie słuchamy): *rwie się życia przędza* (11), co stanowi odwołanie do mitologicznych parok przędących nić, która symbolizuje ludzkie życie. Inną aluzją do mitologii jest użycie imienia Helena – *bym też była piękna jak Helena – piękność owa (...) od śmierci żadnego nie zachowa* (15). Aby dobrze zrozumieć przekaz, czytelnik musi posiadać wiedzę, dzięki której skojarzy dane wypowiedzenie z jego źródłem. Podobnie wspomnienie Cycerona *Nie masz już sławnego Cycerona* (15) wymusza na odbiorcy znajomość historii. Postacie biblijne takie, jak: Jezus, Maryja, Judasz czy Jonasz²³ są łatwiej rozpoznawalne dla katolickiej społeczności, gdyż posiada ona wiedzę religijną odsyłającą do *Pisma Świętego*. Także składniki świata przedstawionego mogą być aluzjami do różnych utworów, a są nimi np. krzyż, lutnia czy wór pokutny / żałobny, trąba archanioła, baranek, sędzia itp. Niekiedy całe wersy stanowią odwołanie do innych tekstów, wtedy ich źródło może być trudniej rozpoznawalne, np. *co raz tutaj zasiejemy, to tam żniwować będziemy* (20) można skojarzyć z przypowieścią Jezusa o chwaście (Mt 13, 24-30; 36-43), w której mowa o żniwach w dniu ostatecznym. Bez gruntownej znajomości *Biblii* wersu *już słońce i gwiazdy świecić mi przestaną* (12) nie skojarzy się z *Księgą Izajasza*, w której jest napisane: *Oto dzień Pański nadchodzi okrutny (...) gwiazdy niebieskie i konstelacje nie będą jaśniały swym światłem, słońce się zaćmi od samego wschodu*²⁴. Niektóre zaś wypowiedzi stanowią wyraźną i konkretną aluzję np. do śmierci krzyżowej Syna Bożego jak: *boś sam na krzyżu umierał mój Boże* (17), łatwo zauważalną przez przeciętnego odbiorcę.

Językowe wykładniki aluzji literackiej, tj. różnego rozmiaru i charakteru składniki tekstu, od cytatu do parafrazy i omówienia, należą do techniki wprowadzania w obręb nowego utworu elementów utworu przywoływanego²⁵. Z tej tezy A. Stoffa wynika, że cytaty i parafrazy są technikami intertekstualnymi, będącymi elementami aluzji literackiej, dlatego w niniejszym opracowaniu tak też zostaną one omówione.

²² Tamże, s. 20.

²³ Por. Nazwy własne – postaci biblijne i postaci świętych.

²⁴ *Księga Izajasza* 13, 9-10, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wydanie piąte, Poznań 2008, s. 974.

²⁵ A. Stoff, *Tezy o aluzji literackiej*, w: *Aluzja literacka...*, dz. cyt., s. 19.

2.2. Cytaty

Cytat według *Słownika terminów literackich* pod redakcją Janusza Sławińskiego to „wprowadzenie do wypowiedzi dosłownie brzmiącego fragmentu wypowiedzi innego podmiotu mówiącego albo też innej wypowiedzi tego samego podmiotu (autocytat)”²⁶. W piśmie sygnałem graficznym sygnału dosłownego bywa zazwyczaj cudzysłów, ale występują też cytaty niewskazane w ten sposób (kryptocytaty). W pieśniach pogrzebowych nie odnajdujemy dosłownych przytoczeń pochodzących z innych utworów, nawet w formie kryptocytatów. Przyczyny tego należy upatrywać w ulotności ludzkiej pamięci, która zapamiętuje dane wypowiedzenia, ale odtwarza je w sposób przekształcony, właściwy dla swego języka i obrazowania, dostosowany dodatkowo do wymogów pieśni, takich jak rym i rytm.

2.2.1. Cytaty struktur biblijnych

Mimo iż w materiale źródłowym nie możemy odnaleźć cytatów właściwych, to pojawiają się w nim *cytaty struktur*, które są także zwane *quasi-cytatami*. Stanisław Balbus pisze, że: *cytat struktury stanowi sfingowane parole, reprezentujące w sposób syntetyczny i możliwie typowy, jakąś literacką „langue” (styl, poetykę, formę, gatunek itp.), wykorzystane jako wyodrębniony – aczkolwiek strukturalnie związany – segment konstrukcyjny określonego tekstu*²⁷.

Cytat struktur to zatem cytat ukryty, który wymaga od czytelnika określonych kompetencji kulturowych i pewnego zakresu wiedzy, umożliwiających jego wykrycie. Nie można go w sposób mechaniczny wyodrębnić z tekstu, gdyż wchodzi on w *wewnętrzną zależność z innymi autorskimi rozwiązaniami wykorzystanymi w konstrukcji tejże wypowiedzi*²⁸. Quasi-cytat można uznać także za model intertekstualnie pojmowanej stylizacji, czyli traktować go jako *fragmentaryczną, nieobejmującą całości dzieła, stylizację przywołującą określony styl lub jego elementy lub inne rozwiązanie formalne w nowym utworze literackim*²⁹. Do cytatów struktur, które pojawiają się w pieśniach pogrzebowych, zalicza się tu symbole oraz

²⁶ M. Głowiński i in., *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wydanie 3. poprawione i poprawione, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, tu: *cytat*.

²⁷ S. Balbus, *Między stylami*, Kraków 1996, s. 37.

²⁸ R. Boettner-Lubowski, *Rozwiązania quasi-klasyczne: ich specyfika i artystyczne konsekwencje*, „Dyskurs. Pismo Naukowo-Artystyczne ASP we Wrocławiu” 2011, nr 12, s. 46.

²⁹ Tamże, s. 47.

postaci biblijne i świętych, gdyż przywołują one elementy zaczerpnięte z *Pisma Świętego* albo szerzej: z wiary katolickiej.

2.2.1.1. Symbole

Symbol według *Słownika języka polskiego*³⁰ to „motyw lub zespół motywów w dziele literackim pełniący funkcję znaku odnoszącego się do innej, nieukazanej bezpośrednio sfery rzeczywistości”. Ma on jedno znaczenie dosłowne oraz różną liczbę znaczeń ukrytych, dzięki czemu stanowi znaki umowne, które w różnych kulturach mogą mieć różne znaczenia. W pieśniach pogrzebowych występują przede wszystkim symbole religijne, którym przypisywane jest znaczenie mistyczne lub magiczne. Może się nimi stać dowolne dające się doświadczyć zjawisko lub przedmiot, któremu wiara nadaje nadnaturalne znaczenie. Posługiwanie się tymi samymi symbolami religijnymi jest wyznacznikiem wspólnej przynależności grupowej, bardzo ważnej dla społeczeństw tradycyjnych, identyfikujących się ze wspólnotą, w której żyją. Symbole to jeden z wyznaczników intertekstualności.

Tabela 2. Lista rankingowa symboli występujących w pieśniach pogrzebowych

L.p.	Nazwa symbolu	Liczba wystąpień
1.	serce	28
2.	łza	27
3.	sąd / sędzia	23
4.	oko /oczy	19
5.	kwiat	16
6.	król / królestwo / władca	16
7.	droga	14
8.	ziemia	13
9.	ogień	10
10.	życie	10
11.	gwiazdy	9
12.	korona	9
13.	więzień / więzienie	9
14.	noc	8
15.	próg	8
16.	słońce	8
17.	tron	8

³⁰ <http://sjp.pwn.pl/slownik/2576768/symbol> [dostęp: 20.05.2014-23:20]

L.p.	Nazwa symbolu	Liczba wystąpień
18.	błyskawice / grzmoty / pioruny	7
19.	godzina	7
20.	kwiat	7
21.	krople	6
22.	las	6
23.	woda	6
24.	dom	5
25.	głaz / skała	5
26.	ojczyzna	5
27.	skarb	5
28.	trzy	5
29.	ciemność/zmrok	4
30.	dolina/dół	4
31.	kielich	4
32.	kraina	4
33.	kraj	4
34.	księżyc	4
35.	plomień	4
36.	ręka	4
37.	sen	4
38.	blask / światłość	3
39.	brama	3
40.	cień	3
41.	diament	3
42.	doktor / lekarz	3
43.	dzień	3
44.	góry	3
45.	gwoździe	3
46.	perła	3
47.	ptaki / ptaszęta	3
48.	raj	3
49.	rano	3
50.	róża	3
51.	wrota	3
52.	źródło	3

Źródło: badania własne.

Symbolami, które występują tylko w dwóch spośród siedemdziesięciu ośmiu pieśni, są: *bieg, chmura / obłok, czas, deszcz, glina, grad, meta, piwnica, słowo,*

świeca, wieczór, żołnierz; natomiast tylko w jednej spośród analizowanego materiału można odnaleźć leksemy reprezentujące takie symbole, jak: *cztery, dwanaście, kajdany, kamień, klucze, lilie, studnia, wąż, zegar*.

Jak widać, poszczególne teksty stanowiące materiał źródłowy, mają niewiele symboli wspólnych o pierwszym skojarzeniu ogólnym, a nie – religijnym. Jeśli jednak bliżej przyjrzeć się poszczególnym symbolom, to można dostrzec, że jedno z ich znaczeń przenośnych odnosi się albo do śmierci albo do wiary. Poniższa lista przedstawia wyjaśnienia znaków, które pojawiają się 10 lub więcej razy wśród 78 analizowanych pieśni:

Serce

Wśród znaczeń opisujących *serce* w *Popularnym słowniku języka polskiego*³¹ warto zwrócić szczególną uwagę na dwa: „najważniejszy, centralny punkt, ośrodek czegoś; centrum, środek, wnętrze” oraz „zbiór wewnętrznych przeżyć człowieka, siedlisko jego uczuć, wrażeń, nastrojów; d u s z a³²”. Ostatnie określenie, podające definicję tego symbolu, nakierowuje nas na wymiar religijny, związany ze śmiercią – dusza po opuszczeniu ciała może udać się na sąd przed swojego Stwórcę. W *Słowniku symboli* Władysław Kopaliński pisze, że *serce* symbolizuje obok miłości, uczucia, czy dobroci, życie duchowe, duszę, pobożność, ale także żal, ból, smutek³³ – *Choć w sercach smutek i żal serce ściska / wierzymy, że spotkamy Ciebie znów* (32). Fakt, że ten symbol najczęściej występuje w pieśniach pogrzebowych, nie dziwi, gdyż odnoszą się one do wymiaru duchowego, do sacrum oraz są wyrazem żalości i rozpaczy po stracie bliskiej osoby. W *Biblii* wyraz „serce” występuje, jako symbol siedziby życia religijno-obyczajowego – *pochodzicie z jednej krwi / każdy tegoż Boga czci / jednym sercem wychowani / i pod jednym piastowani* (9). Stanowi on także znak duszy³⁴ – „w górę serca”, czyli słowa odmawiane przed prefacją mszalną, mają charakter niedosłowny, wskazują na metaforyczne uniesienie się dusz ludzkich w wymiarze wertrykalnym do Boga. Jak widać, *serce*, które kojarzy się przede wszystkim z miłością, odsyła nas także do innych znaczeń, które można wiązać z obrzędem pogrzebowym oraz jego sakralnym charakterem. Bóg Ojciec na sądzie, na który trafi dusza ludzka po śmierci, będzie patrzył na nią, na wnętrze, a nie na zewnątrz, czyli wygląd fizyczny: *człowiek widzi to, co*

³¹ *Popularny słownik języka polskiego*, red. naukowa B. Dunaj, Warszawa 2001, tu: *serce*, s. 632.

³² Podkreślenie moje.

³³ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, tu: *serce*, s. 371.

³⁴ Tamże.

*dostępne dla oczu, a Pan widzi serce*³⁵, ponieważ to w sercu rodzą się wszystkie czyny ludzkie oraz ma w nim swą siedzibę to, co wiąże człowieka z Bogiem³⁶.

Łza

Nawet bez odwoływania się do definicji słownikowych, możemy zauważyć adekwatność użycia tego symbolu. Wiemy, że ta słona, przezroczysta kropla wypływająca z oka, głównie podczas płaczu³⁷, towarzyszy silnym emocjom i jest wyrazem smutku, żalu i bólu po stracie bliskiej osoby – odchodzący z tego świata prosi: *Otrzyjcie łzy z oczu, ukojcie w żałości, / życzie jej [duszy] pokoju, życzie jej pokoju w niebieskiej światłości* (12). Nawet Jezus płakał z powodu śmierci przyjaciela Łazarza (J 11,35), co jest potwierdzeniem jego człowieczeństwa³⁸. Łzy wywołane są także smutkiem z powodu grzechu, zmarły wypowiadający się w pieśniach lamentuje przez swoją grzeszność, która nie pozwala mu wejść do nieba, żałuje popełnionych przewinień: *Boże mój Boże litościwy Panie / Ach za me grzechy płakać lez nie stenie. / Daj mi tę łaskę bym tu pokutował / I za me grzechy serdecznie żałował* (21). Bóg ulży ludziom w ich łzach, chyba że są winni lub popełnili nieodwracalny błąd (Hbr 12, 16-17) lub gdy nie chcą się nawrócić. Łzy mogą wieść do radości życia wiecznego, bo przez nie dusza żałuje popełnionych błędów, dlatego są czymś dobrym i oczyszczającym³⁹, co potwierdza fragment: *Boże łaskawy przyjmij żal prawy, pokutujących ludzi. / Sercem wdychamy, łzy wylewamy, niech prosba łaskę wzbudzi* (4).

Sąd/sędzia

Jedna z głównych prawd wiary mówi, że *Bóg jest sędzią sprawiedliwym, który za dobre wynagradza, a za złe karze*⁴⁰. Sąd odbywa się nad duszą, która trafia po śmierci przed swojego Stwórcę, to On decyduje czy skaże ją na piekło lub czyściec

³⁵ *I Księga Samuela* 16, 7, w.: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 314.

³⁶ M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, tu: *serce*, s. 210.

³⁷ *Popularny słownik...*, red. naukowa B. Dunaj, Warszawa 2001, tu: *łza*, s. 290.

³⁸ L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longman III, *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, Warszawa 2003, tu: *łza*, s. 479.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ *Jezus, Maryja, Józef. Modlitewnik i śpiewnik dla dzieci*, oprac. o. W. Stępień, Częstochowa 1994, s. 14.

czy wynagrodzi niebem – *a stamtąd przyjdzie na sąd ostateczny / dobrym da nieba, złym zaś ogień wieczny* (10). Sąd jest symbolem sprawiedliwości, a Bóg Ojciec to najsprawiedliwszy sędzia, który jednak wzbudza trwogę: *Gdy mi czas przyjdzie przed Sędziego / stawić się wielce straszliwego / bądźże mi Józefie przy sądzie / kiedy mnie Bóg sądzić zasiądzie / Patronem* (14).

Oko/oczy

Oko symbolizuje m.in. świat, Boga, życie, osąd, zwierciadło duszy⁴¹. *Oko* Boga jest wszechwidzące, nic nie umknie jego wzrokowi – *oczy Pana, które przypatrują się całej ziemi*⁴². Jedno oko w trójgacie to chrześcijański symbol Trójcy Świętej. Narząd wzroku jest tym, w który zagłada śmierć przychodząca na ziemię po człowieka – *wszystko nie twoje, gdy śmierć zajrzy w oczy / lub w dzień lub w nocy* (17), a także tym, który wyraża żal i troskę poprzez łzy – *ucichły już bóle, z oczu płynie łza / a za twe cierpienie niech Bóg niebo da* (34). Dzięki oczom człowiek poznaje świat, toteż ich zamknięcie jest symbolem śmierci i tego, że dusza, której są one zwierciadłem, opuściła ciało. Jezus nazywa oczy „światłem ciała” (Mt 6, 22), po nich można poznać, czy człowiek żyje zgodnie z wolą Bożą. Oczy mogą być także obrazem duchowej postawy człowieka⁴³ (Mt 5, 29).

Krew

Krew jest m.in. symbolem ofiary, oczyszczenia, odkupienia, obrony przed demonami, życia, duszy, pożywienia zmarłych⁴⁴. Pierwsze ze znaczeń odnoszą się do śmierci Jezusa na Krzyżu, która ma moc odkupieńczą i prowadzącą do zbawienia ludzi. Chrystus przez swoją ofiarę zglądził śmierć i grzech, zwyciężył szatana – *niech twa krew święta obmyje szkarady / czartowskie niech się już odkryją zdrady / ja sobie tu tuszę, iż mam zbawić duszę, że pójdę do nieba* (7). *Krew* Zbawiciela stanowi ochronę duszy przed zasadzkami złego ducha, który pragnie, aby trafiła ona do piekła. Jest to również starotestamentowy symbol przymierza – Bóg polecił Mojżeszowi i Aaronowi naznaczyć krwią paschalnego baranka drzwi wszystkich domów Izraela⁴⁵, by tym sposobem uchronić pierworodnych przed

⁴¹ W. Kopaliński, *Słownik...*, dz. cyt., tu: *oko*, s. 271-272.

⁴² *Księga Zachariasza* 4, 10, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 1269.

⁴³ Zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, dz. cyt., tu: *oko*, s. 153.

⁴⁴ W. Kopaliński, *Słownik...*, dz. cyt., tu: *krew*, s. 168.

⁴⁵ *Słownik symboli literackich*, oprac. R. Kuleszewicz, Białystok 2000, tu: *krew*, s. 106.

śmiercią. W *Nowym Testamencie* Jezus krwią i wodą, które wypłynęły z Jego serca, naznacza ludzi, chroni ich przed siłami czarta. W chrześcijaństwie krew jest symbolem życia i zbawienia, właśnie przez przelanie krwi Chrystusa. Ponadto krew była uważana za symbol duszy albo boski element ziemskiego ciała (zob. Kpł 17, 11), pełna życiodajnych mocy może wołać do nieba (Rdz 4, 10). Krew w sposób mistyczny łączy się z życiem i śmiercią, jest symbolem winy i nadchodzącej kary⁴⁶.

Bez krwi ludzie obracają się w proch, który jako skutek ulegania ciała rozkładowi jest symbolem przemijającej, podlegającej unicestwieniu natury⁴⁷. Krew jako pierwociny śmierci, wsiąka w glebę, zanim ciało obróci się w nicłość; jest pierwszym składnikiem ciała, który ulega procesowi rozkładu, a tym samym znakiem nieodwracalności śmierci.

Król/królestwo/władca

Krółom w starożytności przypisywano powiązanie z bogami albo nawet bycie jednym z nich, jego synem albo przedstawicielem. Lud Izraela jednakże uznawał Jahwe, a nie króla, za ośrodek siły narodu i prawdziwą władzę ludu⁴⁸. Jezus jest królem, którego królestwo nie jest z tego świata (J 18, 36), Jego panowaniu nie będzie końca (Ap 1,5; 11, 15). Kiedy Chrystus przyjdzie ponownie na ziemię, osądzi wszystkich żyjących i będzie nad nimi panował. W tekstach pieśni pogrzebowych Jezus jest opisywany jako wieczny król, godzien chwały – *Król chwały, za światowe złości / chce umrzeć z szczególnej miłości* (27) lub *Królu, wiecznej chwały Boże* (36). Wyraz król odnosi się także do motywu dance macabre, który mówi o nieuchronności śmierci, która spotyka każdego – *Ten co się rodzi, kto żywotu skusi / Choćby był królem, wszak umrzeć musi* (8). W obliczu śmierci trzeba porzucić ziemię, a szczęśliwi wybrani trafią do królestwa wiecznego w niebie, gdzie na tronie zasiada sam Bóg.

Droga

Najwłaściwszą kontekstowo definicją *drogi* wydaje się być: „właściwy kierunek dojścia, dojechania gdzieś, dotarcia do celu”⁴⁹. Człowiek ciągle znajduje się w ruchu, jego życie jest podróżą, a każde jego działanie, zarówno to w przestrzeni,

⁴⁶ L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longman III, *Słownik symboliki...*, dz. cyt., tu: *krew*, s. 326.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i...*, dz. cyt., tu: *król*, s. 97.

⁴⁹ *Popularny słownik...*, dz. cyt., tu: *droga*, s. 108.

jak i w czasie, wyznacza pewną drogę. Każdy ludzki czyn stanowi cząstkę ścieżki życia. Wszystkie religie wskazują swoim wyznawcom jakąś drogę, chrześcijanie ponadto celebrować drogę krzyżową Jezusa, która jest tematem jednej z pieśni pogrzebowych o tytule *Droga krzyżowa*. W *Starym Testamencie* droga oznacza niezbadane wyroki Boże dotyczące świata (Iz 55, 8), określa się tym mianem także ludzkie życie, które Bóg trzyma w swych rękach – do Niego należy każda ścieżka (Dn 5, 23)⁵⁰. Stwórca pokazuje swojemu ludowi „drogę zbawienia” – ten, kto będzie nią kroczył, osiągnie życie wieczne (Jr 6, 16). Istnieje jednakże, obok ścieżki sprawiedliwego – ścieżka bezbożnego, który nie wypełnia Bożych przykazań. Stworzyciel dał człowiekowi wolną wolę i pozwala mu wybierać pomiędzy „drogą życia” a „drogą śmierci” (Jr 21, 8). Końcem ziemskiej podróży człowieka jest śmierć – *tak droga każda, którą nas świat wodzi / na ten ubity gościniec wychodzi* (24) – gościniec, który prowadzi na cmentarz. Chrześcijanie wierzą, że to nie koniec, że czeka na nich życie wieczne.

Droga może być opisana w tekście pieśni pogrzebowej także jako element podróży do grobu, bez nazwania jej wprost, jak to ma miejsce w pieśni pt. *Już idę do grobu*. Może być także etapem osiągnięcia nieba – *Jednak im droga przez czyściec do nieba, ratunku trzeba* (17).

Ziemia

Ziemia symbolizuje m.in. grób, śmierć, wieczność, nieśmiertelność, wolę i potęgę boską, chwałę Pana⁵¹. Człowiek powstał z mułu ziemi (Rdz 2, 7), więc musi też do niej wrócić – *Wszystko, co jest z ziemi, do ziemi powraca*⁵². „Pójsz do ziemi” to po prostu umrzeć, podobnie „gryźć ziemię”, czyli nie żyć. Zmarłemu życzy się, aby ziemia lekką mu była. On sam prosi o jedną garstkę ziemi od każdego z uczestników pogrzebu, co ma mu zapewnić koniec światowych niedoli oraz wieczne szczęście (por. 6). Ziemia to także symbol ojczyzny, traktowanej jako *Królestwo Niebieskie*, a więc trafienie do niej oznacza przejście do lepszego świata. Jednakże symbol ten może obrazować siedzibę bestii, szatana: *potem ujrzałem inną Bestię wychodzącą z ziemi: miała dwa rogi podobne do rogów Baranka, a mówiła jak Smok*⁵³. Większość tekstów, w których odnajdujemy motyw ziemi, mówi o spokojnym spoczywaniu ciała w ziemi, z której ono pochodzi (zob. np. 19) albo o jej

⁵⁰ Por. M. Lurker, *Słownik obrazów i...*, dz. cyt., tu: *droga*, s. 46.

⁵¹ W. Kopaliński, *Słownik...*, dz. cyt., tu: *ziemia*, s. 494.

⁵² *Księga Syracha* 40, 11, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 938.

⁵³ *Apokalipsa św. Jana* 13, 11, w: *Pismo Święte Starego i Nowego...*, dz. cyt., s. 1618-1619.

zrównującym wszystkich charakterze: *Czyliż jest w rozkoszach / czy cię boleść tłoczy / jednakową ziemią / jednakową ziemią / przysypią Ci oczy (...)* Czyliście królowie/ czyście ubogimi / każdemu z was rzucą / każdemu z was rzucą / jedną garstkę ziemi(6). Ziemia opisywana jest jako święta, kryjąca wieczne szczęście, kończąca ziemskie niedole; jest też lekarstwem na rany, dziedzictwem człowieka – wszystkim jednakowa stanowi hasło zbawienia lub potępienia. Ziemia jako glob, na którym panuje śmierć, przeciwstawiona zostaje niebu, w którym Bóg hojnie darzy życiem wiecznym⁵⁴.

Ogień

Ogień jest symbolem m.in. wieczności, Boga, życia, śmierci, piekła, kary, oczyszczenia⁵⁵. Stwórca objawia się swoim wiernym jako ogień, co obrazuje np. fragment: *Góra zaś Synaj była cała spowita dymem, gdyż Pan zstąpił na nią w ogniu*⁵⁶. Jednakże w pieśniach pogrzebowych ogień wraz z płomieniami symbolizuje piekło, w którym będą się „smażyć” grzesznicy. Dlatego najbardziej adekwatnymi wyjaśnieniami tego symbolu są piekło i kara, ponieważ ogniska palące się w siedzibie szatana dotykają tych, którzy nie żyli według Bożych przykazań. Biblijny ogień niszczący świat to symbol ostatecznej, apokaliptycznej zagłady (2P 3, 12), ale także potępienia i tortur, co już wcześniej zostało wspomniane, a co oddaje fragment z *Apokalipsy św. Jana*: *A zstąpił ogień od Boga z nieba i pochłonął ich, / A diabła, który ich zwodzi, / wrzucono do jeziora ognia i siarki, / tam gdzie są Bestia i Falszywy Prorok. / I będą cierpieć katusze we dnie i w nocy na wieki wieków*⁵⁷.

Jednakże możemy też natrafić na teksty pieśni pogrzebowych, w których ogień jako element czyścica, a nie piekła, jest symbolem oczyszczenia ze zmyty grzechu: *Niechaj czyścicowe w strasznym ogniu dusze / które ponoszą w tej głębi katusze / Z tego źródła wolności mają / Tym się zdrowiem zasilają* (39). Nie pominięto tu elementu kary, ale ma ona inny wymiar, nie jest to kara wieczna, ale taka, która prowadzi do zbawienia. Dzięki niej dusza, odbywając ciężkie katusze w ogniu czyścica, może się dostać do nieba. Także w pieśni pt. *Więzień w czyścicu zatrzymany* symbol ten odnosi się do czyścica, w którym dusza cierpi prosząc Jezusa o ratunek. Ogień ten jest bardzo ostry, ma bystre płomienie oraz pali zewsząd, otacza wkoło, nie daje chwili ulgi, ma jednakże właściwości oczyszczające z nieczystości, jakimi są grzechy.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ W. Kopaliński, *Słownik...*, dz. cyt., tu: *ogień*, s. 266.

⁵⁶ *Księga Wyjścia* 19,18, w: *Pismo Święte Starego i Nowego...*, dz. cyt., s. 97.

⁵⁷ *Apokalipsa św. Jana* 20, 9-10, w: jw., s. 1626.

Życie

Symbol, jakim jest *życie*, odnosi się do dwóch sfer: ziemskiej (*profanum*) i boskiej (*sacrum*). Zmarły wypowiadający się w pieśniach albo wspomina życie, które wiódł na ziemi, a które teraz zostawia za sobą, albo ma nadzieję na życie wieczne w Królestwie Niebieskim. Obie te formy nie wykluczają się i mogą występować jednocześnie w tym samym utworze. Najczęściej jednak życie łączy się z pojęciem śmierci, która jest jego końcem: *Aniele Stróżu mój miły patronie / gdzie mnie prowadzisz po mym życiu zgonie?* (26). Opisywane bywa także jako ból i cierpienie doczesne, dla którego ulgą jest odejście z tego świata do życia w niebie, pełnego szczęścia i chwały: *poza ziemią życie / i niebo wspaniałe / poza ziemią szczęście / poza ziemią szczęście / osiągniesz i chwałę* (6).

Najrzadziej występującymi symbolami są bieg, grad, meta, kajdany, klucze, kozioł, wąż, zegar, które pojawiają się w jednym albo dwóch tekstach. Mają one małe powiązanie z pieśniami pogrzebowymi, mimo iż ich znaczenie przenośne wiąże się semantycznie z ich treściami, np. bieg symbolizuje życie, a śmierć jego metę. Jednak frekwencyjnie występują rzadko, gdyż nie są używane przez tradycyjny lud do opisu tych zjawisk. Przeważnie w utworach użyte są nie te symbole, które od razu odsyłają odbiorcę do znaczenia metaforycznego jak np. wąż – szatan, grzech; ale te, których symbolika jest ukryta i na pierwszy rzut oka nienawiązująca do tematyki pieśni pogrzebowych.

Jak pokazuje powyższa analiza, żaden z symboli nie został użyty przypadkowo i w jednym lub kilku znaczeniach przenośnych odnosi się każdy z nich do śmierci, Boga albo ogólnie sfery *sacrum*. Zaskakująca zatem jest wiedza niepiśmiennego ludu, który ułożył teksty tak bogate w symbole, pełne różnorodnych znaczeń, dzięki czemu można je interpretować nie tylko w prosty, dosłowny sposób, ale także nadawać im głębsze znaczenie.

Bibliografia

- Balbus St., *Między stylami*, Kraków 1996.
 Bernacki M., Pawlus M., *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała 1999.
 Boettner-Łubowski R., *Rozwiązania quasi-klasyczne: ich specyfika i artystyczne konsekwencje*, „Dyskurs. Pismo Naukowo-Artystyczne ASP we Wrocławiu” 2011, nr 12, s. 46-47.
 Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989.
 Cammilleri R., *Wielka księga świętych patronów*, Kielce 2002.

- Dworakowski St., *Zwyczaje rodzinne w powiecie wysokomazowieckim*, Warszawa 1935, s. 133-158.
- Fiedorczyk St., *Pogrzebowe pieśni ludowe*, Białystok 1984.
- Gennep A. van, *Obrzędy przejścia*, przeł. B. Biały, Warszawa 2006.
- Głowiński M. i in., *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wydanie 3 poszerzone i poprawione, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998.
- Jeżus, Maryja, Józef. Modlitewnik i śpiewnik dla dzieci*, oprac. o. W. Stępień, Częstochowa 1994.
- Kolbuszewski J., *Pieśń pogrzebowa. Prolegomena*, „Polska Sztuka Ludowa” 1986, nr 1-2, s. 49-56.
- Kolbuszewski J., *Z dziejów polskiej pieśni pogrzebowej. Uwagi o pieśniach katolickich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Literatura i kultura popularna” 1996, nr 5 (1756), s. 23-39.
- Kopaliński Wł., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989.
- Markowski A., *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, Warszawa 2006.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wydanie piąte, Poznań 2008.
- Popularny słownik języka polskiego*, red. naukowa B. Dunaj, Warszawa 2001.
- Ryken L., Wilhoit J. C., Longman III T., *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, Warszawa 2003.
- Sinka T., *Zarys liturgiki*, Kraków 1994.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1968.
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, tom VII, zeszyt 5 (45), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Słownik symboli literackich*, oprac. R. Kuleszewicz, Białystok 2000.
- Stary cmentarz łomżyński. Śladami przeszłości i przyszłości... Ku pamięci*, oprac. M. K. Frąckiewicz, Łomża 2012.
- Stoff A., *Tezy o aluzji literackiej*, w: *Aluzja literacka. Teoria, interpretacje, konteksty*, red. A. Stoff i A. Skubaczewska-Pniewska, Toruń 2007, s. 19-21.
- Synowiec J. St., *Pieśni*, w: *Gatunki literackie w Starym Testamencie*, Kraków 2003, s. 29-30, 51, 104-111.
- Szamryk K., „*Na cmentarzu mieszkać będą*” – *przestrzeń śmierci w ludowych pieśniach gminy Sokoły na Podlasiu*, w: *Kultowe obrazy śmierci. Od przelomu romantycznego do dziś. Materiały studenckiej konferencji naukowej. Łódź 25-27 października 2006 roku*, red. I. Grzelak i T. Jermalonka, Łódź 2007, s. 305-314.
- Szymańska J., *Podlasie cz.1. Teksty pieśni obrzędowych =Podlasie region*, tu: *Pieśni pogrzebowe (1162-1215)*, Warszawa 2012, s. 631-686.

Zdunkiewicz- Jedynak D., *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa 2008.

Źródła internetowe

<http://sjp.pwn.pl/slownik/2568522/motyw> [dostęp: 20.05.2014-~~22:40~~]

<http://sjp.pwn.pl/slownik/2576768/symbol> [dostęp: 20.05.2014-~~23:20~~]

Karolina Makowska, Małgorzata Frąckiewicz: Biblical – religious motives in funeral songs found in the choirbooks of singers residents of the municipality Sokoły in the Wysokie Mazowieckie district (Part 1)

In the present study undertaken to describe funeral songs found in the choirbooks of singers residents of the municipality Sokoły and their linguistic analysis, which concerns semantics, intertextual references (motifs, symbols, characters and quotations, allusions, paraphrases), present stylistics. The research focusing on the language of funeral songs led to different conclusions. Inherent in funeral songs is the provenance of the Catholic Biblical symbolism and religious vocabulary, referring to saints or biblical figures, but also to concepts associated with the sphere of the sacred, such as the soul, the sky, the sinner, the lamb, etc.

Key words: funeral song, funeral tradition, Sokoły commune in the Podlasie region, cultural transmission, the image of death.